

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA GIPONIMLARNING PRAGMATIK FUNKSIYASI

Jumabayeva Nargiza Odilbekovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

2-bosqich tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23774357>

Annotatsiya. Ushbu tezisda giponimiya hodisasi faqat statik semantik-ierarxik munosabat sifatida emas, balki nutqiy faoliyatda faol qo‘llaniladigan pragmatik resurs sifatida tahlil qilinadi. Ingliz va o‘zbek tillaridan olingan misollar asosida giponim va gipernimlarning matn bog‘lovchanligini ta‘minlash, axborot miqdorini boshqarish, evfemistik va nazokat strategiyalarini amalga oshirish hamda ekspressiv-baholovchi ma‘noni ifodalashdagi vazifalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ikki tilning tipologik farqlari giponimik munosabatlarning leksik zichligiga qanday ta‘sir ko‘rsatishi qiyosiy tahlil qilinib, bu holatning tarjima jarayoni va chet tili o‘qitish metodikasidagi ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: giponimiya, gipernim, giponim, pragmatika, matn kohezisi, semantik maydon, nutqiy akt, chog‘ishtirma tilshunoslik.

Аннотация. В данных тезисах гипонимия рассматривается не только как статическое семантико-иерархическое отношение, но и как активно используемый в речи прагматический ресурс. На материале английского и узбекского языков анализируются функции гипонимов и гиперонимов в обеспечении связности текста, регулировании объёма передаваемой информации, реализации эвфемистических и вежливых стратегий, а также в выражении экспрессивно-оценочного значения. Сопоставительно рассматривается влияние типологических различий двух языков на лексическую плотность гипонимических отношений и обосновывается значимость этого явления для перевода и методики преподавания языка.

Ключевые слова: гипонимия, гипероним, гипоним, прагматика, когезия текста, семантическое поле, речевой акт, сопоставительное языкознание.

Abstract. This thesis examines hyponymy not merely as a static semantic-hierarchical relation but as a pragmatic resource actively employed in speech. Drawing on examples from English and Uzbek, it explores the functions of hyponyms and hyperonyms in ensuring textual cohesion, regulating the quantity of information conveyed, realizing euphemistic and politeness strategies, and expressing evaluative-expressive meaning. The study further compares how the typological differences between the two languages affect the lexical density of hyponymic relations and argues for the relevance of this phenomenon to translation practice and language teaching methodology.

Keywords: hyponymy, hyperonym, hyponym, pragmatics, text cohesion, semantic field, speech act, contrastive linguistics.

KIRISH

Til tizimida so‘zlar o‘zaro turli xil ma‘no munosabatlari orqali bog‘lanadi: sinonimiya, antonimiya, omonimiya va giponimiya shular jumlasidandir. Bular ichida giponimiya — umumiy ma‘noli so‘z (gipernim) bilan uning doirasiga kiruvchi xususiy ma‘noli so‘zlar (giponimlar)

o‘rtasidagi ierarxik munosabat — leksik-semantik tizimning tuzilishini belgilovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. An’anaviy tilshunoslikda giponimiya ko‘pincha faqat statik, lug‘aviy-taksonomik hodisa sifatida, ya’ni so‘zlarni ma’no maydonlariga ajratish vositasi sifatida o‘rganib kelingan. Biroq so‘nggi davr pragmatika va matn tilshunosligi tadqiqotlari giponimik munosabatlarning nutqiy faoliyatda ham faol vazifa bajarishini ko‘rsatmoqda: so‘zlovchi gipernim va giponim orasida tanlov qilar ekan, bu tanlov orqali matn bog‘lovchanligini ta’minlaydi, axborot miqdorini boshqaradi, nazokat yoki ta’sirchanlik kabi kommunikativ maqsadlarga erishadi.

Mazkur tezisning dolzarbligi shundaki, giponimiyaning aynan pragmatik jihati o‘zbek tilshunosligida hali yetarlicha o‘rganilmagan. Shuningdek, tipologik jihatdan farqli ikki til — analitik tuzilishga ega ingliz tili va agglyutinativ tuzilishga ega o‘zbek tili — misolida giponimik munosabatlarning qiyosiy tahlili nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik va chet tili o‘qitish metodikasi uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi — ingliz va o‘zbek tillarida giponimlarning nutqiy-pragmatik vazifalarini aniqlash va ularni qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: giponimiya tushunchasining nazariy asoslarini yoritish; giponimlarning matn va nutqda bajaradigan asosiy pragmatik funksiyalarini tasniflash; ikki tildagi giponimik munosabatlarning leksik zichligini qiyoslash va bu farqlarning tarjima jarayonidagi aksini ko‘rsatish. Tezis kirish, uch bo‘lim va xulosadan tashkil topgan.

I. GIPONIMIYA TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI

Giponimiya — ma’no jihatdan bir-biriga tobe bo‘lgan ikki yoki undan ortiq leksik birlik o‘rtasidagi munosabat bo‘lib, unda quyi tur nomi (giponim) yuqori tur nomining (gipernim) ma’nosini o‘z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, giponim bilan gipernim orasida “X — Y turidir” mantiqiy munosabati mavjud bo‘ladi: masalan, “atirgul — guldirdir”, “stol — mebeldir”. Bir gipernimga bog‘liq bo‘lgan giponimlar o‘zaro “kogiponim” deb ataladi: “atirgul”, “lola”, “binafsha” — “gul” gipernimiga nisbatan kogiponimlardir, xuddi shunday “rose”, “tulip”, “violet” so‘zlari “flower” so‘ziga nisbatan kogiponim hisoblanadi.

Giponimiyaning meronimiya (butun–qism munosabati) bilan aralashtirmaslik lozim: giponimiya “tur–turkum” (“is a kind of”) mantiqiga, meronimiya esa “qism–butun” (“is a part of”) mantiqiga asoslanadi. Masalan, “barg” “daraxt”ning meronimi (qismi), “eman” esa “daraxt”ning giponimidir (turi). Bu farqlash giponimik tahlilning aniqligini ta’minlash uchun zarur.

J. Layonz (J. Lyons) va D.A. Kryuz (D.A. Cruse) kabi tilshunoslarning klassik ishlarida giponimiya semantik maydon nazariyasining tarkibiy qismi sifatida talqin qilingan: leksik-semantik maydon ierarxik tuzilishga ega bo‘lib, uning yuqori pog‘onasida eng umumiy ma’noli so‘z, quyi pog‘onalarida esa tobora aniqroq ma’noli so‘zlar joylashadi.

Ingliz va o‘zbek tillarini qiyoslaganda, ikki tilning giponimik tizimlari bir-biriga to‘liq mos kelmasligi kuzatiladi. Xususan, qarindoshlik terminlarida o‘zbek tili inglizchaga nisbatan ko‘proq giponimik zichlikka ega: inglizcha “uncle” so‘ziga o‘zbek tilida ota tomondan qarindoshni bildiruvchi “amaki” va ona tomondan qarindoshni bildiruvchi “tog‘a” kabi ikkita alohida giponim to‘g‘ri keladi; xuddi shunday “aunt” so‘ziga “amma” va “xola” giponimlari mos tushadi. Aksincha, harakat fe‘llari

sohasida ingliz tili boyroq giponimik tarmoqqa ega: “to walk” gipernimiga “to stroll”, “to trudge”, “to stride”, “to wander” kabi bir qancha uslubiy jihatdan yuklangan giponimlar to‘g‘ri keladi, o‘zbek tilida esa bu ma’nolar ko‘pincha “yurmoq” fe‘li va unga qo‘shiladigan ravishlar (“asta yurmoq”, “dadil yurmoq”) yordamida ifodalanadi. Bu holat giponimiyaning tillaro assimetrik xususiyatini yaqqol ko‘rsatadi.

II. GIPONIMLARNING MATNDA BAJARADIGAN PRAGMATIK VAZIFALARI

Giponimik munosabatlar nafaqat lug‘aviy tizimni tashkil etish vositasi, balki nutqiy jarayonda bir qancha pragmatik vazifalarni bajaruvchi faol resurs sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot materiallari asosida quyidagi asosiy funksiyalarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

a) Matn bog‘lovchanligini ta‘minlash funksiyasi.

M.A.K. Xellidey va R. Hasan (Halliday, Hasan) ta‘kidlaganidek, gipernim so‘zlar matnda “umumiy so‘z” (general word) sifatida oldingi giponimga ishora qiluvchi koheziv vosita vazifasini bajaradi, bu esa bir xil so‘zning takrorlanishidan qochish imkonini beradi. Masalan: “Bog‘da bir tup atirgul o‘sgardi. Bu gul har yili bahorda gullar edi” — jumlada “gul” so‘zi “atirgul”ga nisbatan gipernim sifatida anaforik ishora vazifasini o‘tayapti. Ingliz tilida ham xuddi shunday: “A rose was growing in the garden. The flower bloomed every spring”.

b) Axborot miqdorini boshqarish funksiyasi.

G. Grays (H.P. Grice) taklif etgan muloqot maksimlaridan biri — miqdor maksimi — so‘zlovchidan aynan zarur bo‘lgan miqdordagi axborotni berishni talab qiladi. Giponim va gipernim orasidagi tanlov aynan shu maksimni amalga oshirish vositasi bo‘lib xizmat qiladi: umumiy kontekstda aniqlik talab qilinmasa, so‘zlovchi gipernimdan foydalanadi (“Bemorda yurak kasalligi aniqlandi”), mutaxassislar o‘rtasidagi muloqotda esa aniqroq giponim qo‘llanadi (“Bemorda aritmiya aniqlandi”).

c) Evfemistik va nazokat strategiyasini amalga oshirish funksiyasi.

Gipernimning umumiyroq va “xolis” ma’nosi undan noxush yoki og‘ir mavzularni yumshatib ifodalash uchun foydalanish imkonini beradi. Masalan, aniq tashxisni atash o‘rniga “U jiddiy kasal” iborasida “kasallik” gipernimidan foydalanish suhbatdoshni ortiqcha ruhiy ta’sirdan asraydi. Bu strategiya har ikki tilda ham keng qo‘llaniladi va nazokat tamoyili (politeness principle) bilan bevosita bog‘liqdir.

d) Ekspressiv-baholovchi funksiya.

Neytral gipernim o‘rniga uslubiy bo‘yoqqa ega giponimning tanlanishi so‘zlovchining obyektga nisbatan munosabatini ham ifodalaydi. Masalan, neytral “yurmoq” fe‘li o‘rniga “sudralib yurmoq” giponimining qo‘llanilishi harakatning charchoq yoki tushkunlik bilan bog‘liqligini bildiradi; xuddi shunday inglizcha “to trudge” fe‘li neytral “to walk”ga nisbatan qo‘shimcha ekspressiv ma’no — og‘ir, charchagan yurish ma’nosini yuklaydi. Demak, giponim tanlovi shunchaki denotativ aniqlashtirish emas, balki konnotativ-baholovchi funksiyani ham bajaradi.

e) Tushuntirish (ta’riflash) funksiyasi.

Notanish giponimni tinglovchiga tushuntirish zaruriyati tug‘ilganda, so‘zlovchi ko‘pincha gipernimga tayangan holda ta’rif beradi: “Bu — anor kabi mevali daraxtning bir turi” yoki inglizcha

“It's a citrus fruit, like an orange” konstruksiyalari giponimni tanish gipernim yoki boshqa giponim orqali izohlash strategiyasini namoyish etadi. Bu funksiya, ayniqsa, ta’lim jarayonida va yangi atamalarni izohlashda faol qo‘llaniladi.

Ta’kidlash joizki, real nutqda bu funksiyalar ko‘pincha bir-biridan ajralgan holda emas, balki bir-biriga qo‘shilgan holda namoyon bo‘ladi: masalan, evfemistik gipernim bir vaqtning o‘zida ham nazokat, ham axborot miqdorini cheklash vazifasini bajarishi mumkin. Shu boisdan giponimlarning pragmatik tahlili kontekstdan ajratilgan holda emas, balki aniq nutqiy vaziyat doirasida olib borilishi lozim.

III. INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI GIPONIMIK MUNOSABATLARNING QIYOSIY TAHLILI

Ikki tildagi giponimik tizimlarning zichlik darajasi bir xil emas, bu esa muayyan ma’no maydonlarining har bir tilda qanchalik “batafsil” leksikalashganiga bog‘liq. Yuqorida keltirilgan qarindoshlik terminologiyasi va harakat fe‘llaridan tashqari, oziq-ovqat leksikasida ham shunga o‘xshash farqni kuzatish mumkin: o‘zbek tilida guruch mahsulotiga oid “sholi” (po‘sti bilan), “guruch” (tozalangan), “osh guruchi” (palov uchun maxsus nav) kabi bir necha giponim mavjud bo‘lsa, ingliz tilida bularning barchasiga umumiy “rice” so‘zi to‘g‘ri keladi, aniqlik zarur bo‘lganda esa sifatlovchi qo‘shib ifodalanadi (“husked rice”, “unhusked rice”).

Milliy-madaniy xos leksikada ham o‘xshash holat kuzatiladi: o‘zbek tilidagi “do‘ppi”, “chopon” kabi kiyim-kechak nomlari ingliz tilida tayyor giponim shaklida mavjud emas, shu sababli ular yo o‘zlashma so‘z (“doppi”, “chapan”) sifatida, yo tavsiflovchi ibora (“a traditional Uzbek skullcap”) sifatida beriladi. Bu — giponimik bo‘shliq (lexical gap) hodisasining yorqin namunasidir.

Bunday assimetriya tarjima jarayonida jiddiy muammo tug‘diradi: manba tilda mavjud giponim tarjima qilinayotgan tilda leksik bo‘shliq holatida bo‘lishi mumkin. Bunday holatda tarjimon kompensatsiya strategiyasidan foydalanadi — gipernimni tavsiflovchi so‘z yoki ibora bilan to‘ldirib beradi. Masalan, o‘zbek tilidagi “amaki” so‘zini ingliz tiliga tarjima qilishda “paternal uncle” yoki kontekstga qarab shunchaki “uncle” varianti qo‘llanadi, bunda muayyan ma’lumot (qarindoshlik chizig‘i) yo‘qolishi mumkin.

Bu qiyosiy tahlil chet tili o‘qitish metodikasi uchun ham muhim xulosalar beradi: o‘quvchilarga alohida leksemalarni emas, balki butun giponimik “tarmoq”ni — gipernim va unga tegishli giponimlar tizimini — birgalikda o‘rgatish talab etiladi, aks holda til o‘rganuvchida noto‘g‘ri umumlashtirish yoki ma’no aniqligini yo‘qotish xatolari yuzaga kelishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, giponimiya faqat so‘zlarni ierarxik tasniflash vositasi emas, balki nutqiy muloqotda faol qo‘llaniladigan ko‘p qirrali pragmatik resursdir. O‘tkazilgan tahlil giponim va gipernimlarning matn bog‘lovchanligini ta’minlash, axborot miqdorini tartibga solish, evfemistik-nazokatli ifodani shakllantirish, ekspressiv-baholovchi ma’noni yetkazish hamda notanish tushunchalarni ta’riflash kabi bir qancha funksiyalarni bajarishini ko‘rsatdi.

Ingliz va o‘zbek tillarining tipologik farqlari giponimik zichlikning turli ma’no maydonlarida notekis taqsimlanishiga olib keladi: qarindoshlik va milliy-madaniy leksikada o‘zbek tili, harakat

fe'llarida esa ko'pincha ingliz tili boyroq giponimik tarmoqqa ega bo'ladi. Bu farqlar tarjima nazariyasi va amaliyotida, shuningdek chet tili o'qitish metodikasida alohida e'tiborni talab qiladi. Mazkur yo'nalishdagi keyingi tadqiqotlarni turli janrdagi matnlar korpusi asosida giponimlarning statistik taqsimotini o'rganish orqali davom ettirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Lyons, J. Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
2. Cruse, D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
3. Halliday, M.A.K., Hasan, R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
4. Levinson, S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
5. Grice, H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. by P. Cole, J. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
6. Hojiyev, A. O'zbek tilshunosligi terminlari izohi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002.
7. Mahmudov, N. Til va tafakkur masalalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012.